

Eksploatacja gospodarcza Generalnego Gubernatorstwa przez Rzeszę Niemiecką w latach 1939–1945

W odniesieniu do polityki gospodarczej w Generalnym Gubernatorstwie uważa się, że określały ją dwa wykluczające się założenia. Z jednej strony GG było traktowane jako źródło taniej siły roboczej i towarów, które miały zostać wykorzystane w interesie Rzeszy. To założenie o nieograniczonym wyzysku łączyło się z polityką dezorganizacji i zniszczenia. Drugie założenie przewidywało eksploatację zasobów gospodarczych na miejscu i opierało się na planie intensyfikacji produkcji w GG. Zakładano, że GG posiada własny popyt, który trzeba zaspokoić, aby Rzesza mogła odnieść korzyści. Oba konkurujące ze sobą plany eksploatacji tego obszaru tworzą zasadniczy element kształtowania działań władzy w GG¹.

Gdy 17 października 1939 r. Hitler przedstawił program przyszłości Polski, przewidywał dla GG tylko cele negatywne. Niemiecka administracja cywilna kierowana przez generalnego gubernatora Hansa Franka miała dokonać „diabelskiego dzieła”. Obszar ten nie powinien się ani rozwijać gospodarczo, ani organizować administracyjnie. Zgodnie z założeniami polityki narodowościowej miał być terytorium zsyłki, na które miano kierować Polaków z zaanektowanych polskich ziem zachodnich oraz Żydów z całej strefy wpływów Rzeszy. Z perspektywy polityki gospodarczej odpowiadała temu idea nieograniczonego wyzysku, mająca na celu utrzymywanie standardu życia na najniższym poziomie i degradację Polaków do narodu robotników bez przywództwa².

¹ R.J. Overy, *The Economy of the German “New Order”* [w:] R.J. Overy, G. Otto, J. Houwink ten Cate, *Die Neuordnung Europas. NS-Wirtschaftspolitik in den besetzten Gebieten*, Berlin 1997, s. 14 i n.; G. Eisenblätter, *Grundlinien der Politik des Reichs gegenüber dem Generalgouvernement 1939–1945*, Frankfurt am Main 1969, s. 110; W. Długoborski, Cz. Madajczyk, *Ausbeutungssysteme in den besetzten Gebieten Polens und der UdSSR* [w:] *Kriegswirtschaft und Rüstung 1939–1945*, red. F. Forstmeier, H.E. Volkmann, Düsseldorf 1977, s. 378; Ch. Kleßmann, *Die Selbstbehauptung einer Nation. NS-Kulturpolitik und polnische Widerstandsbewegung*, Düsseldorf 1971, s. 36 i n.; H. Umbreit, *Deutsche Militärverwaltungen 1938/1939. Die militärische Besetzung der Tschechoslowakei und Polens*, Stuttgart 1977, s. 273.

² Protokoły rozmów Adolfa Hitlera z Wilhelmem Keitlem nt. przyszłości Polski, 17 X 1939 r. [w:] *Der Prozeß gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof Nürnberg* [dalej: IMG] (t. 1–42, Nürnberg 1947–1949), t. 26/2, 864-PS, s. 377–383; I. Kershaw,

Zaraz po utworzeniu Generalnego Gubernatorstwa rozgorzała jednak debata na temat jego podstaw gospodarczych i przyszłego rozwoju. Skoro GG miało przyjąć dodatkową ludność, należało rozwinąć jego bazę gospodarczą tak, aby stworzyć wystarczające warunki utrzymania. Jednocześnie nieograniczona deportacja ludzi do GG uniemożliwiała ponowny rozruch gospodarki i zwiększenie jej wydajności. Polityka dezorganizacji i zniszczenia nie pomogła w osiągnięciu żadnego z obu tych celów³. Z tego powodu generalny gubernator Hans Frank opowiadał się za pragmatycznym podejściem do polityki okupacyjnej – zarówno w odniesieniu do polityki gospodarczej, jak i polityki ludnościowej⁴.

Ze wstępnej oceny sytuacji ekonomicznej wynikało, że wyzwania były o wiele większe, niż zakładała to polityka dezorganizacji. Ustalenie granic 7 października 1939 r. oznaczało, że Rzesza zaanektowała obszary Polski przynoszące największy dochód. Generalnemu Gubernatorstwu pozostawiono formę gospodarki kadłubowej. Problemy gospodarcze, jak np. brak dostatecznej infrastruktury przemysłowej, niewydajne gospodarowanie środkami produkcji czy duże przeludnienie na wsi, które już w okresie międzywojennym hamowały postęp w Polsce, pogłębiły się z chwilą ustalenia granicy i utworzenia GG⁵.

Już przed wojną terytorium późniejszej GG było dotowanym obszarem rolniczym, zależnym od rolniczej nadwyżki produkcyjnej w zachodnich regionach kraju. Jak dowodził kierownik głównego wydziału ds. wyżywienia i rolnictwa w GG, Hellmut Körner, narodowosocjalistyczne plany przesunięcia ludności tylko pogłębiły te problemy. W okresie przedwojennym na terenie GG żyło 12–13 mln ludzi. W wyniku deportacji Polaków i Żydów liczba ta wzrosła do 16 mln. Oznaczało to – jak twierdził Körner⁶ – że zmniejszona baza gospo-

---

Hitler, 1936–1945: *Nemesis*, London 2000, s. 237; M. Broszat, *Nationalsozialistische Polenpolitik 1939–1945*, Frankfurt am Main 1965, s. 11–15.

³ N. Rich, *Hitler's War Aims*, t. 2, London 1974, s. 87; W. Röhr, *Die faschistische Okkupationspolitik in Polen 1939–1945 und die Stellung dieses Landes in den Plänen für die Neuordnung Europas*, „1999. Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts” 1992, nr 2, s. 57; M. Housden, *Hans Frank, Lebensraum and the Holocaust*, Basingstoke–New York 2003, s. 97.

⁴ Opracowanie Akademii für Deutsches Recht „Rechtsgestaltung deutscher Polenpolitik nach volkspolitischen Gesichtspunkten”, ukończone w styczniu 1940 r., IMG, t. 26/1, 661-PS, s. 207–242; Hans Frank podczas posiedzenia nt. problematyki wschodniej pod przewodnictwem Hermanna Göringa, 12 II 1940 r., IMG, t. 36, 305-EC, s. 305; Ch. Browning, *Die Entfesselung der „Endlösung”*. *Nationalsozialistische Judenpolitik 1939–1942*, München 2003, s. 90–95.

⁵ Na temat problemów gospodarczych Polski w okresie międzywojennym zob.: Z. Landau, J. Tomaszewski, *Wirtschaftsgeschichte Polens im 19. und 20. Jahrhundert*, Berlin 1986, s. 164 i n.; N. Davies, *God's Playground. A History of Poland in two volumes*, t. 2, New York 1982, s. 163–177; D. Warriner, *Economics of Peasant Farming*, London 1964; A. Polonsky, *Politics in Independent Poland 1921–1939. The Crisis of Constitutional Government*, Oxford 1972; E.A. Radice, *General Characteristics of the Region between the Wars* [w:] *The Economic History of Eastern Europe 1919–1975*, t. 1, red. M.C. Kaser, E.A. Radice, Oxford 1985, s. 23–65; A. Teichova, *Industry* [w:] *The Economic History...*, t. 1, s. 222–322; I.T. Berend, *Agriculture* [w:] *The Economic History...*, t. 1, s. 148–209.

⁶ AIPN, NTN 269, Raport nr 1 nt. stanu wyżywienia i rolnictwa w Generalnym Gubernatorstwie [Bericht über die Lage der Ernährungs- und Landwirtschaft im Generalgouvernement], 1 XII 1939 r., k. 3; K. Müller, *So arbeiten die Sieger für die Besiegten*, „Das Generalgouvernement”, Februar 1941, s. 44, H.R. Jahn, *Das Generalgouvernement – Volk und Raum*. „Das Vorfeld”, Dezember 1940, s. 20 i n.

darcza musiała wystarczyć do utrzymania większej liczby ludności. W celu zaopatrzenia GG na zimę 1939–1940 r. Rzesza zgodziła się na import towarów z zaanektowanych polskich ziem zachodnich⁷. W dłuższej perspektywie jednak z niemieckiego punktu widzenia było niedopuszczalne, żeby nowo zdobyte magazyny zbożowe na ziemiach polskich wcielonych do Rzeszy zaopatrywały także GG. W związku z tym Körner w okresie żniw 1940 r. żądał, by zrobić wszystko, aby doprowadzić do zmodernizowania i zintensyfikowania produkcji rolnej⁸. Sama tylko intensyfikacja produkcji rolnej nie wystarczała jednak do stworzenia bezpiecznej struktury gospodarczej, co tłumaczył ówczesny kierownik głównego wydziału ds. gospodarki w GG, Karl Schlumprecht. Ponieważ nie było możliwe, aby czysto rolnicza gospodarka wyżywiła 16 mln ludzi, domagał się on odtworzenia i rozwoju również przemysłu i rzemiosła⁹.

W takich okolicznościach, po pierwszym okresie bezwzględnego rabunku w zimie 1939 r., nastąpiła zmiana w polityce gospodarczej. Sojusznika do zmiany kursu znalazł Frank przede wszystkim w Wehrmachcie, któremu zapewnił swe poparcie dla wznowienia produkcji zbrojeniowej w GG. Jeszcze ważniejszy był kompromis, który zawarł z pełnomocnikiem ds. planu czteroletniego Hermannem Göringiem. Göring rozkazał jesienią 1939 r. najpierw bezwzględnie ograbić teren GG, w grudniu porozumiał się jednak z Frankiem co do wprowadzenia długofalowego planu wykorzystania miejscowych zasobów gospodarczych. W odpowiedzi na to Frank zgodził się, by placówka ds. planu czteroletniego stała się – kosztem administracji cywilnej – główną instytucją gospodarczą GG¹⁰. Zgodnie z nowym kursem polityczno-gospodarczym, należało wspierać Generalne Gubernatorstwo tylko w takim stopniu, w jakim przynosiło to korzyści Rzeszy. Oznaczało to, że wszystkie przedsiębiorstwa mogące odciążać niemiecką gospodarkę powinny produkować na miejscu¹¹. W okupacyjnej rzeczywistości strukturalny problem polityki gospodarczej GG polegał jednak na tym, że obydwie konkurencyjne koncepcje realizowano równocześnie. Próbę produkowania na miejscu na potrzeby niemieckiej gospodarki

⁷ Posiedzenie szefów dystryktów i kierowników urzędów w GG, 8 XI 1939 r. [w:] *Diensttagebuch des deutschen Generalgouverneurs in Polen 1939–1945* [Dziennik służbowy niemieckiego generalnego gubernatora 1939–1945], red. W. Präg, W. Jacobmeyer, Stuttgart 1975, s. 61 i n.

⁸ Posiedzenie z 1 XII 1939 r. [w:] *Diensttagebuch...*, s. 67; AIPN, NTN 269, Raport nr 1 nt. stanu wyżywienia i rolnictwa w Generalnym Gubernatorstwie, 1 XII 1939 r., k. 8.

⁹ BAB, R 52 II/223, Posiedzenie szefów dystryktów i kierowników urzędów w GG, 8 XI 1939 r., k. 61.

¹⁰ Posiedzenie Hansa Franka i generała Franza von Barckhausena, 1 XII 1939 r. [w:] *Diensttagebuch...*, s. 67 i n.; Konferencja u marszałka Hermanna Göringa, 4 XII 1939 r. [w:] *Diensttagebuch...*, s. 74–77; Posiedzenie z kierownikiem urzędu ds. planu czteroletniego w GG, generałem-majorem Robertem Bührmannem, 8 I 1940 r. [w:] *Diensttagebuch...*, s. 84; BAB, R 43 II/355a, Göring i Frank, 30 XII 1939 r., k. 39 i n.; AIPN, NTN 261, Hans Frank i Urząd Generalnego Gubernatora odnośnie utworzenia placówki ds. planu czteroletniego w GG, 9 I 1940 r., k. 7 i n.; Posiedzenie kierowników wydziałów, 19 I 1940 r. [w:] *Diensttagebuch...*, s. 91.

¹¹ Posiedzenie Hansa Franka i generała Franza von Barckhausena, 1 XII 1939 r. [w:] *Diensttagebuch...*, s. 67; Konferencja u marszałka Hermanna Göringa, 4 XII 1939 r. [w:] *Diensttagebuch...*, s. 74–77; Cz. Łuczak, *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce*, Poznań 1979, s. 33.

wojennej torpedowała polityka bezwzględnego wyzysku, przede wszystkim sektora agrarnego.

Ponieważ Generalne Gubernatorstwo było deficytowym terenem rolniczym, na przełomie 1939 i 1940 r. ograniczono eksport produkcji rolnej, a nawet importowano 130 tys. ton zbóż z zaanektowanych przez Rzeszę terenów Polski zachodniej. Ale już w lutym 1940 r. Hermann Göring zaczął domagać się zmniejszenia uzależnienia GG od dostaw środków żywnościowych z Rzeszy. Frank zapewnił pospiesznie, że osiągnie stuprocentową samodzielność w zaopatrzeniu jesienią 1940 r.¹² Rzeczywiście w roku 1940/41 niemieckie władze okupacyjne zaczęły zaopatrywać w produkty rolne z GG stacjonujące tam oddziały Wehrmachtu i SS, a od 1942/43 r. dostarczać je także do Rzeszy¹³.

Jednym z najważniejszych zadań administracji cywilnej GG stało się zwiększanie produkcji rolnej w celu wykorzystania miejscowych zasobów rolnych¹⁴. Chociaż niemieckie urzędy zarządzające rolnictwem początkowo bardzo poważnie potraktowały to zadanie, ich starania nie przynosiły szczególnych rezultatów¹⁵. Wydajność z hektara zbóż spadła w nieurodzajnym roku 1942/43 dużo poniżej poziomu sprzed wojny, a w normalnym roku 1943/44 osiągnęła poziom przedwojenny, choć go nie przekroczyła. Także zbiory ziemniaków, a szczególnie buraków cukrowych spadły poniżej poziomu sprzed wojny. Łączne zbiory zbóż, roślin okopowych i oleistych w roku 1942 i 1943 obniżyły się o około jedną czwartą w stosunku do poziomu z lat 1935–1938¹⁶.

Niepowodzenia niemieckiej administracji rolniczej uwarunkowane były zarówno względami gospodarczymi, jak i politycznymi. W porównaniu z ziemiami polskimi włączonymi do Rzeszy Generalne Gubernatorstwo od początku otrzymywało mniej środków do produkcji rolnej, a ich ilość zmniejszała się nadal w roku 1942/43¹⁷. Deportacja polskich robotników z GG do Rzeszy powodowała, że liczne przedsiębiorstwa rolnicze całymi tygodniami pozostawały bez pracowników – także dlatego, że wiele osób ukrywało się ze strachu przed przymusową rekrutacją. Praktyka polityczna obejmowała więc nega-

¹² Posiedzenie dotyczące spraw wschodnich pod przewodnictwem Hermanna Göringa, 12 XII 1940 r., IMG, t. 36, 305-EC, s. 299–307; Raport Roberta Bührmanna nt. posiedzenia u Hermanna Göringa, 15 II 1940 r. [w:] *Diensttagebuch...*, s. 109.

¹³ Cz. Łuczak, *Landwirtschaft und Ernährung in Polen während der deutschen Besatzungszeit 1939–1945* [w:] *Agriculture and Food Supply in the Second World War*, red. B. Martin, A.S. Milward, Ostfildern 1985, s. 117.

¹⁴ Posiedzenie z 1 XII 1939 r. [w:] *Diensttagebuch...*, s. 67; AIPN, NTN 269, Raport nr 1 nt. stanu wyżywienia i rolnictwa w Generalnym Gubernatorstwie, 1 XII 1939 r., k. 8; Cz. Łuczak, *Landwirtschaft und Ernährung...*, s. 124.

¹⁵ E.A. Radice, *Agriculture and Food* [w:] *The Economic History of Eastern Europe 1919–1975*, t. 2, red. M.C. Kaser, E.A. Radice, Oxford 1985, s. 381; G. Corni, H. Gies, *Brot – Butter – Kanonen. Die Ernährungswirtschaft unter der Diktatur Hitlers*, Berlin 1997, s. 509 i n.; Z. Landau, J. Tomaszewski, *Wirtschaftsgeschichte...*, s. 215 i n.; Cz. Łuczak, *Landwirtschaft und Ernährung...*, s. 121.

¹⁶ K. Brandt, *Management of Agriculture and Food in the German Occupied and Other Areas of Fortress Europe*, Stanford 1953, s. 23.

¹⁷ Z. Landau, J. Tomaszewski, *Wirtschaftsgeschichte...*, s. 215; Cz. Łuczak, *Landwirtschaft und Ernährung...*, s. 117 i n.; K. Brandt, *Management...*, s. 17 i n.; H. Körner, *Zwischen Warthegau und UdSSR*, Berlin 1941, s. 26.

tywne skutki zarówno polityki przesiedleńczej w GG i terroru wobec ludności cywilnej, jak i operacji militarnych¹⁸.

Pomimo braku powodzenia w podnoszeniu produkcji rolnej Rzesza żądała zwiększenia dostaw w czasie trwających i rozszerzających się działań wojennych. Politykę długotrwałego wzrostu w rolnictwie zastąpiono wtedy polityką grabieży zasobów rolnych w celu doraźnego zaspokojenia potrzeb Rzeszy¹⁹. Można to zaobserwować po ilości zbóż, które eksportowano z GG do Rzeszy²⁰. W latach 1940/41 i 1941/42 niemiecka administracja cywilna ustaliła, że należy ściągnąć 27 do 28 proc. przewidywanych zbiorów. Prognozowana ściągalskość zbiorów kształtowała się między 27 a 28 proc. W rzeczywistości udało się ściągnąć około 13 proc. łącznych zbiorów w 1940/41 r. i 25 proc. w 1941/42 r. 90 proc. tych zbóż rozdzielono w GG pomiędzy Niemców i ludność miejską. Sytuacja zmieniła się dramatycznie, gdy w roku 1942/43 postanowiono ściągnąć 40 proc. łącznych zbiorów. Prognozowaną ściągalskość zbiorów zwiększono z 27 do 40 proc. Pobrane zboże w 51 proc. wysłano do Rzeszy i do oddziałów Wehrmachtu. Tę stopę procentową zmniejszono w 1943/44 r. do 38 proc., ale w 1944/45 r. wzrosła ona do 48 proc.²¹

Wiosną 1940 r. administracja cywilna wprowadziła system premii, aby skłonić chłopów do dostarczania produktów rolnych. Zauważono, że w sytuacji dużego popytu warunki sprzedaży tych produktów po ustalonych cenach w niemieckich punktach skupu nie były dla chłopów zachęcające²². Wobec tego za dostarczenie części zbiorów chłopci otrzymywali dodatkowe punkty premii, umożliwiające zakup najróżniejszych artykułów po cenach urzędowych, znacznie niższych niż obowiązujące na wolnym (nielegalnym) rynku. W ten sposób nabywali prawo zakupu po oficjalnych cenach towarów nierolniczych, takich jak: tekstylia, wyroby żelazne i artykuły gospodarstwa domowego, cukier, papierosy lub alkohol²³. Wydział ds. kształtowania cen w GG, broniąc takiego sposobu postępowania, twierdził, że nie jest to prosta gospodarka wymienna,

¹⁸ Cz. Łuczak, *Polityka ludnościowa...*, s. 267; K. Brandt, *Management...*, s. 21, 24; E.A. Radice, *Agriculture...*, s. 366, 381; Z. Landau, J. Tomaszewski, *Wirtschaftsgeschichte...*, s. 216.

¹⁹ Cz. Łuczak, *Landwirtschaft und Ernährung...*, s. 124; Z. Landau, J. Tomaszewski, *Wirtschaftsgeschichte...*, s. 215 i n.

²⁰ E.A. Radice, *Agriculture...*, s. 374.

²¹ AIPN, NTN 288, Exposé nt. pięcioletniej pracy głównego wydziału ds. wyżywienia i rolnictwa, 19 X 1944 r., k. 16; *ibidem*, Raport rządowy Josefa Bühlera z okazji czwartej rocznicy istnienia GG, 26 X 1943 r., k. 142–143, 149; G. Eisenblätter, *Grundlinien...*, s. 340; Cz. Łuczak, *Polityka ludnościowa...*, s. 400; Cz. Madajczyk, *Die Okkupationspolitik Nazideutschlands in Polen 1939–1945*, Berlin 1987, s. 295.

²² BAL R 43II/625, Sprawozdanie dr. Rompego nt. cen i kosztów utrzymania w GG. Wnioski z objazdu GG w okresie 12–20 X 1941 r., k. 116; *World Economic Survey. Eleventh Year 1942/44*, wyd. Economic, Financial and Transit Department of the League of Nations, Geneva 1946, s. 31, 116; E.A. Radice, *Agriculture...*, s. 366.

²³ AIPN, NTN 262, Josef Bühler do naczelników powiatów, 27 IV 1940 r., k. 104 i n.; AIPN, NTN 288, Exposé nt. pięcioletniej pracy głównego wydziału ds. wyżywienia i rolnictwa, 19 X 1944 r., k. 12; AIPN, NTN 284, Sprawozdanie nt. rozwoju głównego wydziału gospodarczego, październik 1941 r., k. 35; Posiedzenie w sprawach gospodarczych, 6–7 VII 1940 r. [w:] *Diensttagebuch...*, s. 239; BAL R 43II/625, Sprawozdanie dr. Rompego nt. cen i kosztów utrzymania w GG. Wnioski z objazdu GG w okresie 12–20 X 1941 r., k. 116; Posiedzenie z 15 V 1940 r. [w:] *Diensttagebuch...*, s. 201; K. Brandt, *Management...*, s. 25; E.A. Radice, *Agriculture...*, s. 378.

lecz normalna gospodarka monetarna, która działa za pomocą kart upoważniających do zakupu²⁴. System oparty na ustalonych kontyngentach zbiorów i premiach funkcjonował jednak tylko w ograniczonym zakresie z powodu wad planowania i organizacji. Poza tym chłopci na ogół niechętnie dostarczali produktów rolnych niemieckim władzom, ponieważ nie mieli wpływu na to, jaką część tych produktów rzeczywiście otrzyma rdzenna ludność miejska, a jaka zostanie dostarczona armii okupacyjnej lub do Rzeszy²⁵. Dlatego też do ściągania zbiorów władze niemieckie używały dodatkowych oddziałów policji i SS, dywizji Wehrmachtu lub służb specjalnych, organu władzy wykonawczej, naczelników powiatów i miast²⁶. Środki przymusu wobec chłopów obejmowały kary pieniężne, kary więzienia, a nawet skierowania do obozów pracy przymusowej czy wywłaszczenia²⁷.

W 1940/41 r., w początkowym okresie przymusowych dostaw do Rzeszy, ściągnięto tylko 45 proc. ustalonego kontyngentu, co stanowiło około 13 proc. szacowanych całych zbiorów²⁸. Dopiero w roku 1941/42 rolnictwo zaczęto eksploatować w sposób bardziej systematyczny: kontyngenty zostały zwiększone, a metody ich ściągania stały się brutalniejsze²⁹. W roku gospodarki wojennej 1941/42 Niemcy ściągnęli prawie 90 proc. kontyngentu zbóż. Stanowiło to około 25 proc. szacunkowych całkowitych zbiorów. W latach 1942/43 i 1943/44 administracja cywilna zwiększyła kontyngent do 40 proc. wszystkich zbiorów, a zre-

²⁴ BAB, R 52/VI/5d, Wydział ds. kształtowania cen – ogólny plan zaopatrzenia, 28 V 1940 r., k. 5.

²⁵ BAL, R 43II/625, Sprawozdanie dr. Rompego nt. cen i kosztów utrzymania w GG. Wnioski z objazdu GG w okresie 12–20 X 1941 r., k. 116; *World Economic Survey...*, s. 31; E.A. Radice, *Agriculture...*, s. 366.

²⁶ BAB, R 52/III/23, Sprawozdanie naczelnika powiatu Busko, sierpień 1940 r.; BAL, R 52/III/24, Sprawozdanie naczelnika powiatu Radomsko, sierpień 1940 r.; BAB, R 52/III/24, Sprawozdanie naczelnika powiatu Miechów, sierpień 1940 r.; AIPN, NTN 271, Sprawozdanie gubernatora Warszawy, 11 III – 10 IV 1940 r., k. 15 i n.; BAL, R 52/III/24, Sprawozdanie naczelnika powiatu Końskie, sierpień 1940; AIPN, NTN 285, Sprawozdanie gubernatora Lublina, 7 VII 1942 r., k. 27 i n.; BAB, R 52/III/24, Sprawozdania naczelników powiatów Jarosław, Sanok i Nowy Targ, sierpień 1940 r.; BAB, R 52/VI/5d, Fragment wykładu Schultego-Wissermanna podczas konferencji gospodarczej 6–7 VII 1940 r.; G. Corni, H. Gies, *Brot – Butter – Kanonem...*, s. 511; Z. Landau, J. Tomaszewski, *Wirtschaftsgeschichte...*, s. 217 i n.; E.A. Radice, *Agriculture...*, s. 367; W. Długoborski, *Die deutsche Besatzungspolitik und die Veränderungen der sozialen Struktur Polens 1939–1945* [w:] *Zweiter Weltkrieg und sozialer Wandel*, Göttingen 1981, s. 308.

²⁷ BAB, R 52/III/24, Sprawozdanie naczelnika powiatu Miechów, sierpień 1940 r.; *ibidem*, Sprawozdanie naczelnika powiatu Opatów, sierpień 1940 r.; Posiedzenie rządu, 16 X 1941 r. [w:] *Diensttagebuch...*, s. 419; Agrarstrafordnung [regulamin porządku rolnego], 9 XII 1942, VOBIGG 1942, s. 754–760; Cz. Rajca, *Beschlagnahme von Landwirtschaften im Generalgouvernement*, „Studia Historiae Oeconomicae” 1982, t. 17, s. 251.

²⁸ Cz. Łuczak, *Polityka ludnościowa...*, s. 398; Z. Landau, J. Tomaszewski, *Wirtschaftsgeschichte...*, s. 217.

²⁹ AIPN, NTN 271, Sprawozdanie gubernatora Warszawy, 11 III – 10 IV 1940 r., k. 17; BAB, NS 19/2648, Sprawozdanie głównego pełnomocnika ds. ściągłości zbiorów w GG Heinricha Pehlego, 28 X 1942 r., k. 57 i n.; L. Landau, *Kronika lat wojny i okupacji*, t. 1, Warszawa 1962, s. 170, 434; J.T. Gross, *Polish Society under German Occupation. The Generalgouvernement 1939–1944*, Princeton 1979, s. 103 i n.; Cz. Madajczyk, *Okkupationspolitik...*, s. 294; W. Röhr, *Einleitung* [w:] *Die faschistische Okkupationspolitik in Polen (1939–1945)*, red. W. Röhr, Berlin 1989, s. 52; Cz. Łuczak, *Przedsiębiorcy w okupowanej Polsce (1939–1944)* [w:] *Image przedsiębiorcy gospodarczego w Polsce XIX i XX wieku*, red. R. Kołodziejczyk, Warszawa 1993, s. 229; W. Długoborski, *Die deutsche Besatzungspolitik...*, s. 343.

alizowała go w 88 proc. w roku 1942/43 i nawet w 94 proc. w roku 1943/44³⁰. Można zatem powiedzieć, że wskutek systematycznego stosowania przemocy udało się zwiększyć przymusowe dostawy. Należy jednak także zaznaczyć, że w żadnym roku nie udało się w pełni zrealizować postawionego celu.

Deficyt środków żywnościowych przekładał się zwykle na braki w zaopatrzeniu ludności cywilnej GG³¹. Mimo to władze planowały utrzymanie dostaw dla ludności na możliwie niskim poziomie³². Ponadto wprowadzono system rozdzielnictwa produktów żywnościowych, który odpowiadał gospodarczym i politycznym celom niemieckiej administracji. Ludność wiejską potraktowano jako grupę, która może wyżywić się sama, miejską natomiast podzielono według kategorii zawodowych i rasowych³³. Oficjalne racje żywnościowe w GG były bardzo małe, nawet w porównaniu z sąsiednimi terenami okupowanymi³⁴. Według różnych ówczesnych wyliczeń oficjalna dzienna racja żywnościowa dla polskiej ludności w 1941 r. wynosiła około 700 kalorii, a dla żydowskiej około 200 do 300 kalorii³⁵. Władzom nie udawało się jednak zapewnić nawet tak małych racji żywnościowych³⁶.

Podsumowując, można więc stwierdzić, że niemieckie próby zwiększenia wydajności produkcji rolnej zakończyły się fiaskiem³⁷. Udało się wprowadzić dostarczać do Rzeszy coraz większe ilości produktów żywnościowych, ale nie powiodły się próby zorganizowania sektora rolnego w taki sposób, żeby mógł wyżywić miejscową ludność, z którą władze musiały współpracować w coraz szerszym zakresie. Realizacja niemieckiej polityki rolnej w GG wiązała się zatem z oficjalnie usankcjonowanym niedożywieniem miejscowej ludności. Porażka w sektorze agrarnym utrudniła wprowadzenie „niemieckiego porządku” także w innych sektorach gospodarki³⁸.

³⁰ J.T. Gross, *Polish Society...*, s. 107.

³¹ *Hunger in Europe. A Statement of the Case for Controlled Food Relief in German Occupied Countries*, wyd. Famine Relief Committee, London 1942, s. 6.

³² Posiedzenie z 1 XII 1939 r. [w:] *Diensttagebuch...*, s. 72.

³³ BAB, R 52/VI/5d, Wydział kształtowania cen – Allgemeiner Versorgungsplan [ogólny plan zaopatrzenia], 28 V 1940 r., k. 8; Obrady gospodarcze, 6–7 VII 1940 r. [w:] *Diensttagebuch...*, s. 239; Posiedzenie z 11 III 1942 r. [w:] *Diensttagebuch...*, s. 471; BAB, NS 19/1995, Sprawozdanie Herberta Backego nt. zobowiązań dostaw GG w czwartym roku gospodarki wojennej, 14 XII 1942 r., k. 5; BAB, NS 19/2648, Notatka Friedricha Wilhelma Krügera do Heinricha Himmlera w sprawie wyżywienia elementów narodowo odmiennych w GG, 22 I 1943 r., k. 89; *World Economic Survey...*, s. 115, 130; E.A. Radice, *Agriculture...*, s. 393; N. Davies, *God's Playground*, t. 2, s. 445.

³⁴ BAB, NS 19/2664, Sprawozdanie Friedricha Wilhelma Krügera nt. sytuacji w GG, k. 23.

³⁵ BAL, R 43II/625, Sprawozdanie Rompego, k. 116; *Hunger in Europe...*, s. 6; Sprawozdanie dr. Häusslera nt. sytuacji żywnościowej robotników przemysłowych, 14 XI 1941 r. [w:] *Documenta Occupationis*, t. 6, Poznań 1958, s. 356–373; W. Jastrzębowski, *Gospodarka niemiecka w Polsce 1939–1944*, Warszawa 1946, s. 344.

³⁶ AAN, RGO Kraków/33, Memorandum polskiej Rady Głównej Opiekuńczej do głównego wydziału administracji wewnętrznej w sprawie wolnego rynku żywnościowego, 26 I 1943 r., k. 94; BA-MA, RH 53-23/25, Sprawozdanie szefa policji porządkowej, 15 V 1940 r., k. 113 i n.; AIPN, NTN 269, Raport nr 1 nt. stanu wyżywienia i rolnictwa w Generalnym Gubernatorstwie, 1 XII 1939 r., k. 3; Posiedzenie rządu 5 IX 1941 r. [w:] *Diensttagebuch...*, s. 399 i n.; *World Economic Survey...*, s. 30.

³⁷ Cz. Łuczak, *Landwirtschaft und Ernährung...*, s. 124.

³⁸ R.D. Müller, *Die Konsequenzen der „Volksgemeinschaft“: Ernährung, Ausbeutung und Vernichtung* [w:] *Der Zweite Weltkrieg: Analysen, Grundzüge, Forschungsbilanz*, red. W. Michalka,

Sektor przemysłowy w dużej mierze został zniszczony już w pierwszych miesiącach okupacji w wyniku plądrowania Generalnego Gubernatorstwa, co zgodnie stwierdziła administracja cywilna, urząd ds. planu czteroletniego i odpowiedzialni za to oficerowie Wehrmachtu³⁹. Ze względu na małe własne zasoby surowcowe i niedostateczne zaopatrzenie w energię teren ten i tak był w najwyższym stopniu uzależniony od Rzeszy⁴⁰. Przeciętne roczne zapotrzebowanie Generalnego Gubernatorstwa na węgiel w 1940/41 r. wynosiło 6 235 000 ton, a w 1940 r. wyprodukowało ono zaledwie 15 000 ton węgla kamiennego i 200 ton węgla brunatnego⁴¹. Ponieważ sieć kolejowa była przeciążona, m.in. z powodu dyslokacji oddziałów wojskowych, od kwietnia 1940 r. do marca 1941 r. dostarczono tylko 3 600 000 ton⁴². Wskutek braku węgla i innych surowców musiała zostać w znacznej mierze wstrzymana produkcja rzemieślnicza i przemysłowa⁴³. Zagrożone były nawet ważne zakłady zbrojeniowe⁴⁴. Problem z transportem miał charakter strukturalny i sytuacja nie poprawiła się w czasie wojny. W grudniu 1942 r. 550 częściowo załadowanych, częściowo pustych pociągów blokowało sieć kolejową, w większości była ona bowiem jednotorowa i nie posiadała stacji rozrządowych⁴⁵. Mimo problemów z zaopa-

München 1989, s. 246; G. Corni, H. Gies, *Brot – Butter – Kanonen...*, s. 512 i n.; Cz. Łuczak, *Landwirtschaft und Ernährung...*, s. 126.

³⁹ AIPN, NTN, 255/9, Notatki do wykładu Oberosta u dowódcy wojska, 15 II 1940 r., s. 135 i n.; BAB, R 52 VI/7, Sprawozdanie wydziału gospodarczego za rok 1940, k. 2; AIPN, NTN 288, Sprawozdanie wydziału gospodarczego dystryktu Kraków z okazji 5. rocznicy GG, k. 66 i n.; BAB, R 26/1/18, Wyniki prac nad realizacją planu czteroletniego. Krótkie sprawozdanie z sytuacji z wiosny 1942 r., k. 81; Hans Frank podczas posiedzenia komisji Rzeszy ds. obrony w GG, 2 III 1940 r. [w:] *Diensttagebuch...*, s. 129; R.J. Overly, *The Economy of the German...*, s. 16; Cz. Madajczyk, *Okkupationspolitik...*, s. 610; E.A. Radice, *Changes in Property Relationships and Financial Arrangements* [w:] *The Economic History...*, t. 2, s. 341; Cz. Łuczak, *Polityka ludnościowa...*, s. 227 i n.

⁴⁰ BAB, R 52/VI/5b, Podział pracy w obszarze działania administracji gospodarczej w GG, k. 4; H. Krafft, *Ein Jahr im großdeutschen Wirtschaftsraum*, „Das Generalgouvernement”, Oktober 1940, s. 43; K. Müller, *So arbeiten die Sieger...*, s. 44; E. Kundt, *Entstehung, Probleme, Grundsätze und Form der Verwaltung des GG*, „Die Burg”, April 1944, s. 55; H. Meinhold, *Das Generalgouvernement als Transitland*, „Die Burg”, Oktober 1941, s. 25; P.H. Seraphim, *Die Wirtschaftsstruktur des Generalgouvernements*, Krakau 1941, s. 48.

⁴¹ AIPN, NTN 284, Sprawozdanie nt. rozwoju głównego wydziału gospodarczego, październik 1941 r., k. 31, 36; BAB, R 52 VI/7, Sprawozdanie wydziału gospodarczego za rok 1940, k. 3, 5.

⁴² BA-MA, RW 23/6a, Inspektor ds. uzbrojenia GG, generał Max Schindler do OKW, WiRüAmt, generała Georga Thomasa, 28 I 1941 r., k. 53; BA-MA, RW 23/1, Kwartalna ocena inspektora ds. uzbrojenia dotycząca istotnych problemów występujących w 3. kwartale 1942 r., ich rozwoju i rozwiązania, k. 15; AIPN, NTN 287, Sprawozdanie wydziału gospodarczego dystryktu Kraków za rok 1940, k. 101; BAB, R 52/VI/8, Sprawozdanie Maxa Biehla „Obecna sytuacja gospodarcza w GG”, 1941 r., k. 5.

⁴³ *Ibidem*, k. 2; AIPN, NTN 284, Sprawozdanie nt. rozwoju głównego wydziału gospodarczego, listopad 1941 r., k. 28 i n.; AIPN, NTN 280, Sprawozdanie naczelnika powiatu Tarnów, 8 II 1941 r., k. 103; *ibidem*, Sprawozdanie gubernatora Krakowa, 17 II 1941 r., k. 16; *ibidem*, Sprawozdanie gubernatora Warszawy, 10 II 1941 r., k. 235; AIPN, NTN 281, Sprawozdanie naczelnika Warszawy, 12 V 1941 r., k. 70.

⁴⁴ BA-MA, RW 23/6a, Inspektor ds. zbrojeń GG, generał Max Schindler do OKW, WiRüAmt, generała Georga Thomasa, 28 I 1941 r., k. 52.

⁴⁵ BA-MA, RW 23/1, Kwartalna ocena inspektora ds. uzbrojenia dotycząca istotnych problemów występujących w 3. kwartale 1942 r., ich rozwoju i rozwiązania, k. 15; BA-MA, RW 23/2, Kwartalna ocena inspektora ds. uzbrojenia dotycząca istotnych problemów występujących w 4. kwartale roku 1942, ich rozwoju i rozwiązania, k. 7.

trzeniem w surowce i energię odnotowano umiarkowany wzrost produkcji zbrojeniowej w okresie od drugiego kwartału 1941 r. do pierwszego kwartału 1942 r. W pozostałych trzech kwartałach roku 1942 produkcja podwoiła się w porównaniu z jesienią 1940 r. W 1943 r. produkcja zbrojeniowa wzrosła więcej niż trzykrotnie w stosunku do roku 1940, by w roku 1944 czterokrotnie przewyższyć stan z 1940 r. Niezrealizowane zamówienia na koniec miesiąca, które przekraczały wielokrotnie ilość rzeczywiście wysłanych towarów, pokazują jednak, że przemysł zbrojeniowy GG nie spełniał oczekiwań Rzeszy⁴⁶.

Nie dość że warunki wykorzystania sektora przemysłowego w GG nie były zbyt korzystne, to niemiecka polityką stwarzała jeszcze dodatkowe trudności. Odnosi się to do decyzji o eliminacji Żydów z wszystkich obszarów gospodarki. Głównym argumentem za tą polityką było twierdzenie, że nieuczciwe żydowskie praktyki gospodarcze szkodzą gospodarce i stoją na drodze modernizacji produkcji w GG⁴⁷. Żydzi tworzyli jednak ważną część handlu i rzemiosła, na które była zdana kierowana przez Niemców gospodarka GG. Po wykluczeniu Żydów powstały luki w obiegu gospodarczym, których niemiecka administracja cywilna nie mogła niczym wypełnić⁴⁸. Stało się to widoczne na przykład w rzemiośle. Według szacunków Kuratorium Rzeszy ds. Gospodarki (Reichskuratorium für Wirtschaftlichkeit, RKW), około 50 proc. rzemiosła w GG (bez Galicji) znajdowało się w rękach Żydów⁴⁹. Zgodnie z tymi obliczeniami, na omawianym obszarze istniało około 100 tys. zakładów rzemieślniczych zatrudniających około 250 tys. osób. Dalsze 50–70 tys. osób trudniło się chałupnictwem. W sumie – włączając w to członków rodzin – około 750 tys. osób w GG żyło z rzemiosła. Dla porównania, według szacunków RKW około 430 tys. osób pracowało w przemyśle i górnictwie, a łącznie 1 075 000 osób utrzymywało się z dochodów w tym sektorze. Dlatego też sektor rzemieślniczy był kluczowy dla gospodarki wojennej w GG. W swoim sprawozdaniu RKW stwierdziło, że wbrew obiegowym opiniom w rzemiośle GG nie było nadmiernego

⁴⁶ AIPN, NTN 285, Sprawozdanie gubernatora Warszawy, 15 X 1942 r., k. 204; G. Eisenblätter, *Grundlinien...*, s. 313; Cz. Łuczak, *Polityka ludnościowa...*, s. 285.

⁴⁷ AIPN, NTN 288, Sprawozdanie wydziału gospodarczego dystryktu Kraków z okazji 5. rocznicy GG, k. 62; Sprawozdanie z rozwoju głównego wydziału gospodarczego, listopad 1941 r., k. 38 i n.; B. Musiał, *Deutsche Zivilverwaltung und Judenverfolgung im Generalgouvernement. Eine Fallstudie zum Distrikt Lublin 1939–1944*, Wiesbaden 1999, s. 146; D. Pohl, *Der Raub an den Juden im besetzten Osteuropa 1939–1942 [w:] Raub und Restitution. „Arisierung” und Rückerstattung des jüdischen Eigentums in Europa*, red. C. Goschler, Ph. Ther, Frankfurt am Main 2003, s. 66; J. Tomaszewski, *The Role of Jews in Polish Commerce 1918–1939 [w:] The Jews of Poland Between the Two World Wars*, red. Y. Gutman, E. Mendelsohn, J. Reinharz, London 1989, s. 154 i n.; G. Aly, S. Heim, *Vordenker der Vernichtung. Auschwitz und die deutschen Pläne für eine neue europäische Ordnung*, Hamburg 1991, s. 222.

⁴⁸ BAB, R 52/VI/22, „Der Handel im Generalgouvernement”, k. 3 i n.; IfZ, Ms 446, Sprawozdanie Friedricha Stedinga, k. 65; Posiedzenie z 28 II 1940 r. [w:] *Diensttagebuch...*, s. 124; AIPN, NTN 287, Sprawozdanie wydziału gospodarczego dystryktu Kraków za rok 1940, k. 100; Frank podczas posiedzenia wydziału, 12 IX 1940 r. [w:] *Diensttagebuch...*, s. 281; W. Długoborski, *Die deutsche Besatzungspolitik...*, s. 316; D. Pohl, *Von der „Judenpolitik” zum Judenmord. Der Distrikt Lublin des Generalgouvernements 1939–1944*, Frankfurt am Main 1993, s. 74; B. Musiał, *Deutsche Zivilverwaltung...*, s. 148.

⁴⁹ BAB, R 52/VI/18, „Das Handwerk im Generalgouvernement”, Sprawozdanie kuratorium Rzeszy ds. gospodarki, placówka GG, maj 1941 r., k. 1–33.

zatrudnienia. W Rzeszy na 1000 osób przypadało 20,3 zakładów rzemieślniczych, natomiast w GG tylko 7,7. Uwzględniając mniejszy popyt i niższą wydajność w GG, eksperci RKW założyli, że nie należy zmniejszać sektora rzemieślniczego, lecz nawet doprowadzić do jego wzrostu o 50 proc. Żydowskie zakłady rzemieślnicze mieli przejść Polacy. Niemcy z Rzeszy i volksdeutsche nie wchodzili w rachubę ze względów ideologicznych – mieli tworzyć przemysłową warstwę wyższą Generalnego Gubernatorstwa. Jednakże według szacunków RKW, w latach 1940–1941 deportowano do GG z ziem wcielonych do Rzeszy jedynie około 50 tys. rzemieślników. Dlatego wykształcenie dodatkowych polskich rzemieślników musiało być absolutnym priorytetem dla administracji cywilnej GG⁵⁰.

Żydowscy rzemieślnicy z gett – do momentu ich wymordowania – byli zatrudniani jako robotnicy w dużych zakładach, gdzie pracowali na potrzeby przemysłu zbrojeniowego⁵¹. Gdy latem 1942 r. żydowscy robotnicy zbrojeniowi zostali objęci eksterminacją, miało to daleko idące skutki dla przemysłu zbrojeniowego GG. Podkreślał to dowódca wojskowy Kurt Freiherr von Gienanth w memorandum do OKW [Główne Dowództwo Wehrmacht] z 18 września 1942 r. Stwierdzał w nim, że spośród miliona pracowników w sektorze przemysłowym Generalnego Gubernatorstwa 300 tys. to Żydzi, w tym 100 tys. – robotnicy wykwalifikowani. W zakładach zbrojeniowych Żydzi stanowili od 25 do 100 proc. załogi. Oznacza to, że podczas akcji eksterminacji żydowskich robotników zbrojeniowych produkcja w niektórych zakładach była co najmniej mocno utrudniona, a w innych całkowicie uniemożliwiona. Żydowscy robotnicy niewykwalifikowani mogli zostać zastąpieni przez Polaków, ale tylko przy założeniu, że mniej polskich robotników przymusowych zostanie deportowanych do Rzeszy, a policji rzeczywiście uda się dokonać rekrutacji dodatkowych pracowników. Jedno i drugie było raczej mało prawdopodobne. Nie istniała także żadna możliwość zastąpienia żydowskich robotników wykwalifikowanych⁵².

Do sierpnia 1942 r. korzystano z żydowskiej siły roboczej, aby zapełnić luki, które powstały na skutek zwiększonego zapotrzebowania Rzeszy na polskich i ukraińskich robotników przymusowych⁵³. Z grubsza szacuje się, że łączna liczba osób wywiezionych z GG do Rzeszy wahała się między 1,3 a 1,5 mln, co stanowiło około 10 proc. ludności GG⁵⁴. Aby osiągnąć taką liczbę, Niemcy stosowali przymus jako instrument rekrutacji. Od września do grudnia 1939 r. wskutek połączenia presji ekonomicznej z akcją propagandową dostarczono do

⁵⁰ *Ibidem*, k. 3, 23.

⁵¹ *Ibidem*, k. 16 i n.

⁵² MiG do OKW, 18 IX 1942 r. [w:] *Faschismus – Ghetto – Massenmord. Dokumentation über Ausrottung und Widerstand der Juden in Polen während des zweiten Weltkrieges*, Berlin 1961, s. 444 i n.

⁵³ Okólnik wydziału pracy przy Urzędzie Generalnego Gubernatora nt. pracy przymusowej ludności żydowskiej, 5 VII 1940 r. [w:] *Faschismus – Ghetto – Massenmord...*, s. 210 i n.; AIPN, NTN 285, Sprawozdanie gubernatora Warszawy, 15 X 1942 r., k. 204–205; Ch. Browning, *Judenmord. NS-Politik. Zwangsarbeit und das Verhalten der Täter*, Frankfurt am Main 2001, s. 109; N. Gregor, *Daimler-Benz in the Third Reich*, New Haven 1998, s. 210 i n.; U. Herbert, *Labour and Extermination. Economic Interest and the Primacy of Weltanschauung in National Socialism*, „Past and Present” 1993, nr 138, s. 162; B. Musial, *Deutsche Zivilverwaltung...*, s. 117–118, 164–165.

⁵⁴ J.T. Gross, *Polish Society...*, s. 78.

Rzeszy łącznie 39 675 polskich robotników; stanowiło to średnio 10 tys. osób w miesiącu. Gdy jednak w styczniu 1940 r. Frank ogłosił, że teraz będzie wysyłał do Rzeszy 10 tys. robotników dziennie, aby do końca kwietnia osiągnąć liczbę miliona, rozgorzała debata na temat metod rekrutacji⁵⁵. Przedstawiciele Rzeszy opowiadali się za rekrutacją robotników z użyciem przymusu, przedstawiciele administracji cywilnej natomiast podkreślali negatywne skutki takiej metody dla polityki wewnętrznej i zagranicznej, a także wskazywali na brak środków wykonawczych i możliwości transportowych. Ponadto administracja cywilna żądała, żeby najpierw stworzyć przesłanki dla kontynuowania ochotniczego werbunku poprzez lepsze traktowanie polskich robotników w Rzeszy⁵⁶. Był to wprawdzie uzasadniony zarzut, nie powinien jednak odwracać uwagi od faktu, że chodziło tu o przesunięcie odpowiedzialności za zbyt małą liczbę rekrutacji. Również administracja cywilna nie była w stanie stworzyć gospodarczej zachęty do podejmowania pracy w Rzeszy⁵⁷. Ostatecznie wprowadzenie środków przymusu przy rekrutacji do pracy było wynikiem kompromisu między generalnym gubernatorem Hansem Frankiem i Herbertem Backe, który jako kierownik grupy roboczej ds. wyżywienia w biurze ds. planu czteroletniego był odpowiedzialny za rekrutację robotników rolnych. Zasadniczo dobrowolne środki rekrutacyjne miały zostać wsparte przez przykładowe użycie jednostek policyjnych⁵⁸.

Kiedy w 1942 r. wyznaczony przez Hitlera na generalnego pełnomocnika ds. pracy Fritz Sauckel przejął zadanie rekrutacji robotników w GG, jej metody stały się jeszcze bezwzględniejsze⁵⁹. Urzędy pracy w większości przypadków poszły po linii najmniejszego oporu. Ludzie byli zatrzymywani po prostu na ulicach, gdy właśnie wychodzili z kościoła lub kina. Inną metodą było łapanie robotników tam, gdzie było ich wielu, czyli zabieranie ich z fabryk, które produkowały w GG. Wiadomości o uprowadzeniach rozchodziły się szybko

---

⁵⁵ AIPN, NTN 262, Dyrektywy Franka dla kierownika placówki ds. planu czteroletniego w GG, generała Roberta Bührmanna, 25 I 1940 r., s. 67–71; E. Seeber, *Zwangsarbeiter in der faschistischen Kriegswirtschaft. Die Deportation und Ausbeutung polnischer Bürger unter besonderer Berücksichtigung der Lage der Arbeiter aus dem sogenannten Generalgouvernement (1939–1945)*, Berlin 1964, s. 114 i n., 127; E.L. Homze, *Foreign Labour in Nazi Germany*, Princeton 1967, s. 33; U. Herbert, *Fremdarbeiter. Politik und Praxis des „Ausländer-Einsatzes“ in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches*, Berlin 1985, s. 69.

⁵⁶ Zebranie służbowe naczelników powiatów i miast w dystrykcie Lublin, 4 III 1940 r. [w:] *Diensttagebuch...*, s. 144; Narada nt. wysłania robotników rolnych do Rzeszy, 7 III 1940 r., *ibidem*, s. 148 i n.; Frank, 12 III 1940 r., *ibidem*, s. 152; U. Herbert, *Fremdarbeiter...*, s. 75 i n., 131; E.L. Homze, *Foreign Labour...*, s. 30–35; G. Eisenblätter, *Grundlinien...*, s. 326 i n.

⁵⁷ AIPN, NTN 271, Sprawozdanie dystryktu Warszawa, 11 IV – 10 V 1940 r., k. 149; Posiedzenie z 9 V 1940 r. [w:] *Diensttagebuch...*, s. 196; BA-MA, RH 53-23/25, Sprawozdanie inspektora ds. zbrojeń Oberostu nt. sytuacji gospodarczej, 27 III – 14 V 1940 r., k. 104.

⁵⁸ AAN, Rząd GG/1414, Okólnik wydziału pracy, 26 IV 1940 r., k. 58–62; U. Herbert, *Fremdarbeiter...*, s. 85 i n. Odmienny sąd por. E.L. Homze, *Foreign Labour...*, s. 38.

⁵⁹ W. Naasner, *Neue Machtzentren in der deutschen Kriegswirtschaft 1942–1945. Die Wirtschaftsorganisation der SS, das Amt des Generalbevollmächtigten für den Arbeitseinsatz und das Rüstungsministerium für Bewaffnung und Munition/Reichsministerium für Rüstung und Kriegsproduktion im nationalsozialistischen Herrschaftssystem*, Boppard am Rhein 1994, s. 33 i n.; G. Eisenblätter, *Grundlinien...*, s. 330 i n.; U. Herbert, *Fremdarbeiter...*, s. 149–153, 170, 175; E.L. Homze, *Foreign Labour...*, s. 104, 108 i n.

i budziły niepokój wśród ludności⁶⁰. Ulrich Herbert podkreśla, że stanowiło to część niemieckiej taktyki, zgodnie z którą Polacy zdolni do pracy sami mieli się zgłaszać ze strachu przed deportacją⁶¹. Mimo to polska ludność usiłowała za wszelką cenę uniknąć deportacji do pracy w Rzeszy⁶². Zarządzenie o stosowaniu przemocy i wywłaszczeń zwiększało prawdopodobieństwo, że ludzie uciekną do lasów i przyłączą się do grup oporu, na co uskarżał się dowódca SS i policji w Generalnym Gubernatorstwie Friedrich Wilhelm Krüger⁶³. Według polskich historyków, tylko 30 do 40 proc. tych, którzy zostali powołani do pracy w Rzeszy, rzeczywiście tam dotarło⁶⁴. Nie spełniało to oczywiście oczekiwań Rzeszy. Ponadto powstaje pytanie, na ile skuteczne było stosowanie przemocy przy rekrutacji, skoro tylko jedna trzecia robotników skierowanych z GG docierała do Rzeszy.

W sytuacji, gdy z powodu przymusowej rekrutacji występowały trudności w innych sektorach gospodarki, pytanie to jest szczególnie istotne. Mianowany przez Rzeszę specjalny pełnomocnik do ściągania zbiorów w GG, Heinrich Pehle, krytykował niesystematyczne metody rekrutacji, które prowadzą do utraty szacunku dla Niemców i nie przynoszą wielkich efektów. Krytykował on zwłaszcza negatywne oddziaływanie tych metod na ściąganie zbiorów. Ponieważ chłopci obawiali się, że zostaną aresztowani w punktach skupu i deportowani do Rzeszy, zmniejszyły się dostawy produktów rolnych. Niektórzy z nich nie przychodzili sami, lecz wysyłali w zastępstwie dzieci lub starców, którzy według niemieckich kryteriów nie kwalifikowali się na robotników. Z pomocą dzieci i starców nie można było wyładować dostarczonego zboża – skarżył się Pehle⁶⁵. Ten przykład pokazuje, że choć stosowanie terroru pomagało w osiągnięciu pojedynczych celów w jednym sektorze gospodarki, jednocześnie utrudniało realizację zadań w innym, a zatem był to raczej bezużyteczny instrument polityki okupacyjnej⁶⁶.

Rekrutacja robotników do Rzeszy była dużym utrudnieniem również dla produkcji zbrojeniowej w Generalnym Gubernatorstwie⁶⁷. Generał Max Schindler, inspektor ds. zbrojeń w GG, złożył zażalenie u swego zwierzchnika, ministra Rzeszy ds. zbrojeń i produkcji wojennej, Alberta Speera, że akcje Sauckela wysysają ostatnie rezerwy robotnicze, a miejscowe firmy zbrojeniowe są gorzej traktowane niż firmy w Rzeszy⁶⁸. Z jednej strony od 1942 r. wzra-

⁶⁰ BAB, NS 19/2664, Sprawozdanie Friedricha Wilhelma Krügera nt. sytuacji w GG, k. 44 i n.

⁶¹ U. Herbert, *Fremdarbeiter...*, s. 187.

⁶² Narada, 7 III 1940 r. [w:] *Diensttagebuch...*, s. 149; BA-MA, RH 53-23/25, Sprawozdanie szefa policji porządkowej, 15 V 1940 r., k. 113; BA-MA, RW 23/2, Kwartalna ocena inspektora ds. uzbrojenia dotycząca istotnych problemów występujących w 3. kwartale 1942 r., ich rozwoju i rozwiązania, k. 6; BA-MA, RH 53-23/25, Sprawozdanie inspektora ds. zbrojeń Oberostu nt. sytuacji gospodarczej, 15 V – 14 VI 1940 r., k. 227 i n.; U. Herbert, *Fremdarbeiter...*, s. 86 i n.

⁶³ BAB, NS 19/2664, Sprawozdanie Friedricha Wilhelma Krügera nt. sytuacji w GG, k. 44 i n.

⁶⁴ Cz. Madajczyk, *Okkupationspolitik...*, s. 225; J.T. Gross, *Polish Society...*, s. 80.

⁶⁵ BAB, NS 19/2648, Sprawozdanie Heinricha Pehlega, 28 X 1942 r., k. 59.

⁶⁶ W. Röhr, *Terror und Politik. Über die Funktionen des Terrors für die faschistische Okkupationspolitik in Polen 1939–1945*, „Zeitschrift für Geschichtswissenschaft” 1995, nr 1, s. 43.

⁶⁷ N. Gregor, *Daimler-Benz...*, s. 209 i n.

⁶⁸ BA-MA, RW 23/1, Kwartalna ocena inspektora ds. uzbrojenia dotycząca istotnych problemów występujących w 3. kwartale 1942 r., ich rozwoju i rozwiązania, k. 13; BA-MA, RW 23/2, Kwar-

stał nacisk na zwiększenie produkcji w GG, z drugiej zaś coraz trudniej było zapewnić przemysłowi zbrojeniowemu odpowiednią liczbę nawet tylko niewykwalifikowanych robotników, nie mówiąc już o wykwalifikowanych. Z powodu pogarszającego się stanu bezpieczeństwa władze wykonawcze GG nie były zdolne do dalszej rekrutacji robotników⁶⁹. Według ocen placówek ds. zbrojeń w GG, problem wynikał nie tylko z braku rąk do pracy, lecz także z tego, że polska ludność unikała oficjalnych stosunków pracy. Schindler oceniał, że około 50 proc. robotników wykwalifikowanych było niezarejestrowanych. Przyczyną była obawa, że także pracownicy zakładów zbrojeniowych zostaną deportowani do Rzeszy. Z drugiej strony wynikało to z faktu, że polscy robotnicy pracowali na czarnym rynku⁷⁰.

Rzeczywiście Niemcy nigdy nie opanowali więcej niż połowy gospodarki w GG⁷¹. Obok siebie funkcjonowały w zasadzie dwa systemy gospodarcze: po jednej stronie oficjalna gospodarka wojenna, po drugiej czarny – czy też wolny – rynek⁷². Pierwotna koncepcja dla GG zakładała, że niższy standard życia i stałe wynagrodzenie oraz ceny obniżą koszty produkcji przemysłowej w stosunku do Rzeszy. W rzeczywistości produkcja w GG nie była tańsza, lecz droższa niż w Rzeszy. Powodem był czarny rynek⁷³. Administracja cywilna kontrolowała gospodarkę wojenną, przejąwszy kluczowy przemysł i nadzór na dystrybucją i przetwarzaniem surowców. Reglamentowany był też urzędowy przydział środków żywności i tekstyliów dla indywidualnych konsumentów. Wolny, czarny rynek podlegał natomiast „wszystkim możliwym wpływom i działał zwykle w kierunku przeciwnym niż dążenia administracji”⁷⁴.

Ważną przyczyną istnienia dwóch systemów gospodarczych i rozdziewu między nimi był niewystarczający przydział dla polskiej ludności środków żywnościowych i niezbędnych artykułów przemysłowych, koniecznych do zapewnienia minimum egzystencjalnego⁷⁵. W sprawozdaniu z marca 1942 r. wydział ds. kształtowania cen stwierdzał: „Urzędowe zaopatrzenie nieniemieckiej ludności jest tylko częściowe; twierdzenie, że ta część ludności otrzymuje na poziomie minimalnych potrzeb wystarczające zaopatrzenie, jest czystym oszukiwaniem

---

talna ocena inspektora ds. uzbrojenia dotycząca istotnych problemów występujących w 4. kwartale 1942 r., ich rozwoju i rozwiązania, k. 5.

⁶⁹ BA-MA, RW 23/3, Kwartalna ocena inspektora ds. uzbrojenia dotycząca istotnych problemów występujących w 3. kwartale 1943 r., ich rozwoju i rozwiązania, k. 79.

⁷⁰ BA-MA, RW 23/11, Ocena kierownika placówek sztabu ds. uzbrojenia w Krakowie dotycząca istotnych problemów występujących w okresie sprawozdawczym, 2. kwartał 1943 r., k. 43; Posiedzenie z 15 VII 1942 r. [w:] *Diensttagebuch...*, s. 525.

⁷¹ AAN, Rząd GG, 1150, Sprawozdanie nr 22 wydziału ds. kształtowania cen w rządzie GG dotyczące polityki cenowej, 1 VI 1943 r., k. 134.

⁷² BA-MA, RW 23/11, Ocena kierownika placówek sztabu ds. uzbrojenia w Krakowie dotycząca istotnych problemów występujących w okresie sprawozdawczym, 2. kwartał 1943 r., k. 40.

⁷³ *Ibidem*, k. 41; BAB, R 52/VI/9, Sprawozdanie głównego wydziału gospodarczego nt. osobliwości sytuacji gospodarczej, 5 VI 1944 r., k. 3 i n.

⁷⁴ AAN, Rząd GG, 1150, Sprawozdanie nr 22 wydziału ds. kształtowania cen w rządzie GG dotyczące polityki cenowej, 1 VI 1943, k. 134.

⁷⁵ *Ibidem*, Sprawozdanie nr 16 wydziału ds. kształtowania cen w rządzie GG dotyczące polityki cenowej, 31 III 1942 r., k. 27; AAN, Rząd GG, 393/11, Memorandum „Grundsätzliche Fragen der Preisüberwachung”, 1 II 1943 r., k. 14; AAN, RGO Kraków, 1081a, Memorandum RGO „Die Preisentwicklung auf dem Warschauer Markte”, 5 V 1941 r., k. 1.

samego siebie. Skutki niedostatecznego zaopatrzenia są przerażające. Cała niemiecka ludność pasywnie, a często też aktywnie bierze udział w handlu wymiennym i pokątnym⁷⁶.

Podczas gdy oficjalna gospodarka wojenna była trzymana w ryzach przez ustalone ceny maksymalne, wolny lub czarny rynek charakteryzował się bardzo dużym i przede wszystkim stałym wzrostem cen⁷⁷. Generał Schindler stwierdził, że robotnik w zakładach zbrojeniowych w GG zarabiał maksymalnie 320 zł, przeciętnie jednak nie więcej niż 230 zł. Jeśli potrącić z tego koszty czynszu i przydzielonych środków żywnościowych, pozostawało jeszcze 160 zł. Za te pieniądze można było kupić na czarnym rynku tylko pół kilograma masła. Schindler uważał, że samotny robotnik, aby przeżyć, potrzebował miesięcznie 800 zł, a żonaty robotnik z dziećmi przynajmniej 1200 zł⁷⁸. Ponieważ ani oficjalne zarobki, ani oficjalne racje żywnościowe nie wystarczały do przeżycia, by wyrównać tę różnicę, wielu robotników zatrudnionych w oficjalnym sektorze pracowało dodatkowo w nielegalnej gospodarce, gdzie zarabiali pięć do dziesięć razy więcej⁷⁹. Dla oficjalnej gospodarki wynikał stąd problem wysokiej absencji pracowników. W Generalnym Gubernatorstwie było czymś zwyczajnym, że robotnik nie pojawiał się w pracy dwa do trzech dni w tygodniu. 24 października 1942 r., na pierwszym posiedzeniu komisji ds. zbrojeń w GG, Schindler wyjaśniał, że łącznie brakowało codziennie 25 proc. robotników. W lecie, gdy było dużo pracy w rolnictwie, liczba ta szybko wzrastała do 70 proc. Dlatego też w GG przeciętne zapotrzebowanie na robotników do produkcji w zakładach przemysłowych wynosiło o 30 proc. więcej niż w normalnych warunkach⁸⁰. Przedsiębiorstwa przeciwdziałały temu, starając się na własną rękę o dodatkowe zaopatrzenie dla zatrudnionych w formie przydziału produktów żywnościowych, deputatów lub wypłat pieniężnych⁸¹. Oznaczało to jednak, że przedsiębiorstwa w taki lub inny sposób także musiały brać udział w handlu pokątnym⁸². W pierwszym wypadku przedsiębiorstwo kupowało na czarnym rynku dodatkowe produkty żywnościowe, aby rozdzielić je pomiędzy robotników i ich rodziny. W drugim – wprowadzało na czarny rynek towary, przynajmniej swoim robotnikom świadczenia w naturze, które znacznie przekraczały indywidualne zapotrzebowanie. Na przykład sprzątaczkę z placówki zarządzającej gospodarką otrzymały roczny przydział 480 kg cukru na osobę

⁷⁶ AAN, Rząd GG, 1150, Sprawozdanie nr 16 wydziału ds. kształtowania cen w rządzie GG dotyczące polityki cenowej, 31 III 1942 r., k. 28.

⁷⁷ BA-MA, RW 23/11, Ocena kierownika placówek sztabu ds. uzbrojenia w Krakowie dotycząca istotnych problemów występujących w okresie sprawozdawczym, 2. kwartał 1943 r., k. 40 i n.

⁷⁸ Narada Hansa Franka, Maxa Schindlera i Josefa Bühlera, 26 III 1943 r. [w:] *Diensttagebuch...*, s. 634 i n.; Posiedzenie robocze nt. sytuacji żywnościowej ludności narodowo obcej w GG, 14 IV 1943 r., *ibidem*, s. 638 i n.; Cz. Łuczak, *Polityka ludnościowa...*, s. 481, 487.

⁷⁹ BAB, NS 19/2664, Paul Budin do Alberta Speera, 15 X 1943 r., k. 127; AIPN, NTN 284, Sprawozdanie nt. rozwoju głównego wydziału gospodarczego, październik 1941 r., k. 28.

⁸⁰ BA-MA, RW 23/2, Protokół z pierwszego posiedzenia komisji ds. zbrojeń w GG, 24 X 1942 r., k. 38 i n.

⁸¹ BA-MA, RW 23/1, Ocena inspektora ds. uzbrojenia dotycząca istotnych problemów występujących w 3. kwartale 1942 r., ich rozwoju i rozwiązania, k. 14; N. Gregor, *Daimler-Benz...*, s. 204 i n.

⁸² AAN, Rząd GG, 1150, Sprawozdanie nr 22 wydziału ds. kształtowania cen w rządzie GG dotyczące polityki cenowej, 1 VI 1943 r., k. 131.

ze wskazówką, by go wymienić na czarnym rynku na inne produkty żywnościowe⁸³. W trzecim wypadku wreszcie przedsiębiorstwo ignorowało regulacje płacowe w GG i wypłacało wyższe pensje, które pozwalały robotnikom zaopatrywać się w produkty żywnościowe na czarnym rynku. Wobec braku możliwości wygospodarowania dodatkowych środków na pensje przy urzędowych cenach przedsiębiorstwo było zmuszone do sprzedaży części swoich produktów za wyższe ceny na czarnym rynku⁸⁴.

Podobnie jak produkcja przemysłowa również rolnictwo było ściśle związane z handlem pokątnym. Ponieważ administracji cywilnej nie udało się zapewnić chłopom w wystarczającej ilości koniecznych środków produkcji i podstawowych artykułów pierwszej potrzeby, sprzedawali oni lub wymieniali swoje produkty na czarnym rynku, gdzie mogli nabyć potrzebne im artykuły przemysłowe i rzemieślnicze⁸⁵. Władze starały się rozwiązać ten problem, wprowadzając system bonów. W raporcie z czerwca 1941 r. wydział ds. kształtowania cen przyznał jednak, że ten środek był skuteczny tylko w niewielkim zakresie. Wynikało to z faktu, że – po pierwsze – ogólna ilość towarów dostępnych za bony była zbyt mała, po drugie zaś wiele towarów oferowanych za bony nie pokrywało zapotrzebowania chłopów⁸⁶. Chłopi otrzymywali zbyt mało środków do produkcji rolnej, a za dużo alkoholu i tytoniu, którymi handlowano na czarnym rynku⁸⁷. Mimo tego handlu wymiennego władzom nie udało się wypełnić luki, która powstała między niskimi cenami na produkty rolne a wysokimi cenami na towary przemysłowe i rzemieślnicze, co było pierwotnie ich zamiarem⁸⁸.

Ustalenie zbyt niskiego oficjalnego kursu wymiany złotego do marki – marka była oszacowana o 33 proc. za wysoko – jeszcze bardziej pogłębiło problemy związane ze strukturą cenową⁸⁹. W sierpniu 1941 r. główny wydział ds. żywienia i rolnictwa porównał, ile kilogramów żyta musiałby sprzedać gospodarz w GG i w Rzeszy po oficjalnych cenach, aby mógł nabyć konieczne środki produkcji. Para butów roboczych kosztowała w GG 56 zł lub 207 kg żyta, natomiast w Rzeszy w przeliczeniu jedynie 25 zł lub 69 kg żyta. Jednocześnie napędzana silnikiem młocarnia kosztowała w GG 7000 zł lub 25 926 kg żyta,

⁸³ AAN, Rząd GG, 393/11, Memorandum „Grundsätzliche Fragen der Preisüberwachung”, 1 II 1943 r., k. 14.

⁸⁴ AAN, Rząd GG, 1150, Sprawozdanie nr 22 wydziału ds. kształtowania cen w rządzie GG dotyczące polityki cenowej, 1 VI 1943 r., k. 131.

⁸⁵ *Ibidem*.

⁸⁶ *Ibidem*; AAN, Rząd GG, 1150, Sprawozdanie nr 21 wydziału ds. kształtowania cen w rządzie GG dotyczące polityki cenowej, 1 III 1943 r., k. 110.

⁸⁷ *Ibidem*, Sprawozdanie nr 20 wydziału ds. kształtowania cen w rządzie GG dotyczące polityki cenowej, 14 XII 1942 r., k. 92; BAB, NS 19/2664, Heinrich Lammers do Heinricha Himmlera, 17 IV 1943 r., k. 135; BAB, R 52/III/23, Sprawozdanie naczelnika powiatu Janów Lubelski, sierpień 1940 r.; BAB, R 52/III/24, Sprawozdanie naczelnika Kraków-Teren, październik 1940 r.; BAB, R 52/III/23, Sprawozdanie naczelnika powiatu Zamość, październik 1940 r.

⁸⁸ Narada gospodarcza, 6–7 VII 1940 r. [w:] *Diensttagebuch...*, s. 239.

⁸⁹ Sprawozdanie nt. przedsięwzięć gospodarczo-politycznych w GG dr. Justusa Schmitta, referenta w Ministerstwie Gospodarki Rzeszy [w:] *Documenta Occupationis*, t. 6, Poznań 1958, s. 350–356; A.S. Milward, *The New Order and the French Economy*, Oxford 1970, s. 97; E.A. Radice, *Agriculture...*, s. 378.

a dla porównania w Rzeszy tylko 1090 zł lub 5800 kg żyta⁹⁰. Oznaczało to, że chłopci małorolni, którzy stanowili większość w GG, nie byli w stanie kupić za talony towarów przemysłowych⁹¹. Tymczasem cena produktów rolnych na czarnym rynku była o wiele wyższa, a wyroby rzemieślnicze i przemysłowe można było tam kupić lub wymienić⁹².

Ogólnie rzecz biorąc, podstawę czarnego rynku tworzyło z jednej strony niewystarczające rozdzielnictwo produktów żywnościowych i tekstylnych wśród robotników, z drugiej zaś braki w zaopatrzeniu ludności wiejskiej w środki do produkcji rolnej i w towary codziennego użytku. Oba te błędy wyzwoliły reakcję łańcuchową: luka w kontrolowanej przez państwo gospodarce pociągała za sobą kolejne w innych miejscach systemu⁹³. Tak więc niemal każda osoba, każde przedsiębiorstwo i każda gałąź gospodarki uczestniczyły, aktywnie lub biernie, w czarnym rynku. A ponieważ brała w tym udział każda branża, wszystko – od produktów żywnościowych, poprzez wyroby rzemieślnicze i surowce, aż po towary luksusowe – można było nabyć na czarnym rynku⁹⁴. W czerwcu 1943 r. wydział ds. kształtowania cen szacował, że pokrywa on przynajmniej jedną trzecią całego zapotrzebowania, a w miastach nawet ponad połowę⁹⁵. Z kolei polska Rada Główna Opiekuńcza oceniała, że nawet trzy czwarte zaopatrzenia w produkty żywnościowe pochodzi z handlu czarnorynkowego⁹⁶. Wprawdzie przeciętna liczba dostarczanych dzięki temu kalorii była znacznie wyższa, niż zaplanowały i zorganizowały to władze niemieckie⁹⁷, lecz rosące w bardzo szybkim tempie ceny coraz bardziej utrudniały zaopatrywanie się na czarnym rynku. Najciężej dotykało to Żydów – nie tylko dlatego że ich oficjalne racje były mniejsze od racji Polaków, również dlatego że w większości byli miesz-

⁹⁰ AAN, Rząd GG, 1302, Pismo głównego wydziału ds. żywienia i rolnictwa do urzędu ds. kształtowania cen w sprawie cen środków do produkcji rolnej i artykułów pierwszej potrzeby, 18 VIII 1941 r., k. 312.

⁹¹ BAB, R 52/III/23; Sprawozdanie naczelnika powiatu Tomaszów, sierpień 1940; *ibidem*, Sprawozdanie naczelnika powiatu Busko, sierpień 1940 r.; BAB, NS 19/2648, Sprawozdanie Heinricha Pehlego, 28 X 1942 r., k. 57 i n.

⁹² AIPN, NTN 284, Sprawozdanie nt. rozwoju głównego wydziału gospodarczego, październik 1941 r., k. 35; BAB, NS 19/2664, Heinrich Lammers do Heinricha Himmlera, 17 IV 1943 r., k. 135; Z. Landau, J. Tomaszewski, *Wirtschaftsgeschichte...*, s. 218.

⁹³ AAN, Rząd GG, 1150, Sprawozdanie nr 22 wydziału ds. kształtowania cen w rządzie GG dotyczące polityki cenowej, 1 VI 1943 r., k. 132 i n.

⁹⁴ *Ibidem*, Sprawozdanie nr 16 wydziału ds. kształtowania cen w rządzie GG dotyczące polityki cenowej, 31 III 1942 r., k. 27; *ibidem*, Sprawozdanie nr 22 wydziału ds. kształtowania cen w rządzie GG dotyczące polityki cenowej, 1 VI 1943 r., k. 132; AAN, RGO Kraków/33, Memorandum RGO do głównego wydziału administracji wewnętrznej, 26 I 1943 r., k. 94; Cz. Łuczak, *Polityka ludnościowa...*, s. 422.

⁹⁵ AAN, Rząd GG, 1150, Sprawozdanie nr 22 wydziału ds. kształtowania cen w rządzie GG dotyczące polityki cenowej, 1 VI 1943 r., k. 132 i n.; Cz. Łuczak, *Polityka ludnościowa...*, s. 426.

⁹⁶ AAN, RGO Kraków/33, Uzupelnienie RGO do memorandum z dnia 26 I 1943 r. nt. wolnego rynku żywnościowego, 2 II 1943 r., k. 98; AIPN, NTN 281, Sprawozdanie naczelnika Warszawy, 12 V 1941 r., k. 79; AAN, RGO Kraków/33, RGO Kraków do Lothara Weiraucha, wydział ludności i opieki społecznej, 10 III 1943 r., k. 102; *World Economic Survey...*, s. 115 i n.

⁹⁷ *Food, Famine and Relief, 1940–46*, wyd. League of Nations, Geneva 1946, s. 36; *World Economic Survey...*, s. 128; Cz. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 2, Warszawa 1970, s. 76; J.T. Gross, *Polish Society...*, s. 100 i n; R.J. Overy, *The Economy of the German...*, s. 26 i n.

kańcami miast. Polska ludność wiejska natomiast miała bezpośredni dostęp do produktów żywnościowych i była w stanie zaopatrywać krewnych w mieście w dodatkową żywność⁹⁸.

Niemcy widzieli w handlu czarnorynkowym pogłębiający się upadek moralności, na co oskarżał się gubernator Warszawy Ludwig Fischer. Uznawał on za całkowicie niedopuszczalny fakt, iż niemieckie przedsiębiorstwa prywatne, podobnie jak państwowe placówki, brały udział w handlu na czarnym rynku. Szczególnie Wehrmacht, naruszając obowiązujące uregulowania, płacił każdą cenę za towary⁹⁹. Jeden z głównych menedżerów Centralnego Urzędu Rolniczego (Landwirtschaftlichen Zentralstelle, LZ), Friedrich Steding, w powojennych wspomnieniach o swojej działalności w GG pisze, że LZ wymieniał całe wagony środków do produkcji rolnej za świeże owoce i jarzyny dla kantyny urzędu: „Także LZ, chociaż to przedsiębiorstwo państwowe, uważał, że jest wskazane i uzasadnione, by stosować się do regulacji rynkowych i innych przepisów na tyle, na ile jest to sensowne i da się pogodzić z interesem ogółu”¹⁰⁰. Niemcy w GG w zasadzie wykorzystywali do handlu wymiennego wszystko, co posiadało choćby najmniejszą wartość użytkową – od znoszonej odzieży do przedmiotów codziennego użytku i produktów żywnościowych. Także podczas kontroli restauracji było widoczne, że „obok polskich paskarzy niemieckie kręgi gospodarcze, często nieproporcjonalnie dużo zarabiające – chciałoby się powiedzieć: bywalcy polskich luksusowych restauracji – uprawiają sabotaż niemieckiej polityki racjonowania i regulacji cen i w ten sposób dają Polakom zły przykład”¹⁰¹. Myśl, że niemiecki autorytet w GG dozna uszczerbku z powodu udziału Niemców w handlu pokątnym, dręczyła HSSPF [Höhere SS- und Polizeiführer] Krügera, który z oburzeniem stwierdził, że kwitnący na czarnym rynku handel między Polakami i Niemcami „przerwał wszelkie bariery różnic narodowych”¹⁰².

Na temat czarnego rynku rozgorzała dyskusja pomiędzy administracją cywilną Generalnego Gubernatorstwa i głównymi autorytetami Rzeszy. Administracja cywilna przyjęła wobec istniejącej sytuacji raczej pragmatyczny punkt widzenia: dopóki oficjalnie regulowany rynek nie funkcjonuje w taki sposób, aby legalnie umożliwić ludności utrzymanie przynajmniej najprymitywniejszego standardu życia, dopóty nie jest możliwa całkowita likwidacja czarnego rynku¹⁰³. Od 1942 r. władze GG broniły go całkowicie oficjalnie i twierdziły, że spełnia „ważną funkcję w gospodarce narodowej”¹⁰⁴. W przeciwieństwie do administracji cywilnej, która traktowała czarny rynek jako konieczne

⁹⁸ AŻIH, JUS 211/97, Memorandum Żydowskiej Samopomocy Społecznej „Die Approvisation der jüdischen Bevölkerung im GG”, k. 4 i n.

⁹⁹ AIPN, NTN 285, Sprawozdanie gubernatora Warszawy, 10 XII 1942 r., k. 235; Cz. Łuczak, *Polityka ludnościowa...*, s. 423, 431.

¹⁰⁰ IfZ, Ms 446, Sprawozdanie Friedricha Stedinga, k. 94.

¹⁰¹ AAN, Rząd GG, 1150, Sprawozdanie nr 17 wydziału ds. kształtowania cen w rządzie GG dotyczące polityki cenowej, 6 VI 1942 r., k. 43, 45.

¹⁰² BAB, NS 19/2664, Sprawozdanie Friedricha Wilhelma Krügera, k. 22.

¹⁰³ BA-MA, RH 53-23/25, Sprawozdanie szefa policji porządkowej, 15 V 1940 r., k. 113 i n.; IfZ, Fb 50/1-5, Notatka w aktach kancelarii Rzeszy z 26 II 1943 r. nt. opinii Ernsta Boepplego, Ludwiga Losackera, Friedricha W. Kritzingera, Killy’ego i Hermanna von Stutterheima o sytuacji w GG, k. 48; M. Housden, *Hans Frank...*, s. 101.

¹⁰⁴ BAB, NS 19/2648, Sprawozdanie Heinricha Pehlego, 28 X 1942 r., k. 53.

i pożyteczne uzupełnienie oficjalnej gospodarki, władze Rzeszy widziały w nim źródło wszelkiego zła w GG. W oczach Heinricha Lammersa, szefa kancelarii Rzeszy, gospodarcze zasady, którymi kierowała się administracja cywilna, były po prostu „chybione”¹⁰⁵. Herbert Backe, minister Rzeszy ds. wyżywienia i rolnictwa, stwierdził natomiast, że absurdem jest z jednej strony budowanie państwowej gospodarki planowej w rolnictwie, a z drugiej wspieranie czarnego rynku, na którym najważniejsze produkty rolne są sprzedawane po o wiele wyższych cenach, co sprawia, że nie są zgodnie z planem dostarczane niemieckiej administracji¹⁰⁶.

Sedno debaty stanowiło pytanie, czy problemy w GG wynikają z rzeczywistego braku towarów, czy też z błędów organizacyjnych, które doprowadziły do nieprawidłowego ich rozdziału, a tym samym do niewystarczającego zaopatrzenia. Władze GG argumentowały, że po prostu nie jest możliwe dostarczenie koniecznej ilości towarów. Prominenci Rzeszy odpowiadali, że w Generalnym Gubernatorstwie wszystko występuje w wystarczającej ilości, czego dowodem jest ostatecznie czarny rynek¹⁰⁷. Skoro jest możliwe zaopatrzenie ludności na czarnym rynku, zatem musi być także możliwa dystrybucja tych towarów w legalny sposób. Dlatego też władze Rzeszy domagały się, by w przyszłości administracja cywilna GG ściągała nie tylko ustalony procent, lecz całe zbiory, a następnie ponownie je rozprowadzała. Tym samym żądano rozszerzenia administracji państwowej na cały sektor konsumencki¹⁰⁸. Władze GG tłumaczyły, że nie jest ani możliwe, ani celowe stworzenie w Generalnym Gubernatorstwie gospodarki wojennej na wzór Rzeszy, ponieważ nie można tu polegać na chętności do współpracy ludności, brakuje także środków, aby taką współpracę wymusić. Kierownik głównego wydziału ds. gospodarki w GG, Walter Emmerich, oświadczył, że „nie można postawić przy każdym gospodarującym człowieku żołnierza czy policjanta, który będzie pilnował, żeby stosowano się do przepisów”¹⁰⁹. Ponadto władze uzasadniały istnienie czarnego rynku brakiem produktów rolnych: w momencie kiedy Rzesza drastycznie podwyższyła w roku 1942/43 żądania dostaw, oficjalne zaopatrywanie ludności stało się praktycznie niemożliwe¹¹⁰.

W tej sytuacji administracja cywilna traktowała czarny rynek jako jedyną możliwość dystrybucji niewielkiej ilości produktów żywnościowych. Właśnie dlatego – aby zapobiec niepokojom – oficjalnie tolerowała handel pokątny służący samozaopatrzeniu¹¹¹. Oczywiście handlu pokątnego służącego samoza-

¹⁰⁵ BAB, NS 19/2664, Heinrich Lammers do Heinricha Himmlera, 17 IV 1943 r., k. 133.

¹⁰⁶ BAB, NS 19/1995, Sprawozdanie Herberta Backego, 14 XII 1942 r., k. 7; Cz. Łuczak, *Polityka ludnościowa...*, s. 437–441.

¹⁰⁷ AAN, Rząd GG, 1150, Sprawozdanie nr 22 wydziału ds. kształtowania cen w rządzie GG dotyczące polityki cenowej, 1 VI 1943 r., k. 129.

¹⁰⁸ IfZ, Fb 50/1-5, Notatka w aktach kancelarii Rzeszy z 26 II 1943 r. nt. sytuacji w GG, k. 54.

¹⁰⁹ BAB, R 52/VI/2, Wystąpienie Waltera Emmericha nt. „gospodarki przemysłowej GG”, 8 VII 1942 r., k. 17; por. AAN, Rząd GG, 1150, Sprawozdanie nr 21 wydziału ds. kształtowania cen w rządzie GG dotyczące polityki cenowej, 1 III 1943 r., k. 108.

¹¹⁰ IfZ, Fb 50/1-5, Notatka w aktach kancelarii Rzeszy z 26 II 1943 r. nt. sytuacji w GG, k. 48.

¹¹¹ AAN, Rząd GG, 1150, Sprawozdanie nr 19 wydziału ds. kształtowania cen w rządzie GG dotyczące polityki cenowej, 6 X 1942 r., k. 71; AIPN, NTN 285, Sprawozdanie gubernatora Warszawy, 15 VI 1942 r., k. 138; *ibidem*, Sprawozdanie gubernatora Warszawy, 15 VIII 1942 r., k. 175 i n.

opatrzeniu nie można było porównywać – jak tłumaczył gubernator Warszawy Fischer – z komercyjnym handlem pokątnym na szeroką skalę. Ten ostatni musiał być rygorystycznie zwalczany. Na przykład właściciele sklepów spożywczych, w których ceny były zbyt wysokie, deportowano do obozu koncentracyjnego w Treblince¹¹². Nawet HSSPF Krüger zaakceptował propozycję samozapotrzeniowego handlu pokątnego, jednak obstawał przy tym, żeby tej decyzji nie podawać do publicznej wiadomości¹¹³. Dla władz czarny rynek pełnił rolę alibi. Podczas spotkania z arcybiskupem Krakowa, księciem Adamem Stefanem Sapiechą, 14 grudnia 1942 r. sekretarz stanu Josef Bühler w odpowiedzi na pytanie arcybiskupa, w jaki sposób polski robotnik ma wyżyć ze zbyt małych oficjalnych racji żywnościowych, stwierdził, że przecież istnieje wolny rynek, a niemieckie władze w większym lub mniejszym stopniu zezwalają na nielegalny transport żywności do miast¹¹⁴. Administracja cywilna uzasadniała zatem niskie oficjalne racje dla ludności możliwością prywatnego, dodatkowego zakupu żywności na czarnym rynku.

Podobną funkcję spełniał czarny rynek jako argument do obrony wobec Rzeszy polityki gospodarczej prowadzonej w Generalnym Gubernatorstwie. Gdyby wyłączyć czarny rynek, niemiecka administracja musiałaby przejąć zaopatrzenie w żywność całej polskiej ludności, a nie tylko 1,4 mln Polaków pracujących na rzecz Niemiec. Wtedy dodatkowy eksport produktów żywnościowych, którego od 1942/43 r. coraz silniej domagała się Rzesza, w ogóle nie byłby możliwy¹¹⁵. W tym właśnie sensie brak uporządkowanego systemu gospodarczego umożliwiał spełnienie żądań Rzeszy.

Ponieważ nie można było rozwiązać podstawowego problemu gospodarki GG – braku towarów, Niemcy próbowali stworzyć przynajmniej jeden spójny oficjalny sektor, odcięty od niepożądanych wpływów zewnętrznych. W tym zamkniętym sektorze gospodarki należało zrównoważyć dwa czynniki: z jednej strony – aby polepszyć wyniki zbioru zbóż – zaspokojenie potrzeb rolnictwa, tzn. produkcję dóbr na talony, z drugiej zaś zaspokojenie potrzeb gospodarki wojennej, tzn. dostarczenie dla Rzeszy i Wehrmachtu robotników, żywności oraz elementów uzbrojenia¹¹⁶. Zamknięty sektor oficjalny trzeba było rozszerzyć i włączyć do niego również sfery gospodarki dotychczas nieoficjalnej, bez której oficjalna nie mogłaby funkcjonować. W tym kontekście duże znaczenie miał projekt zaopatrzenia członków rodzin robotników zatrudnionych w przemyśle zbrojeniowym¹¹⁷. Ogłoszony 13 lipca 1942 r. stan wyjątkowy na okres zniw

¹¹² *Ibidem*, Sprawozdanie gubernatora Warszawy, 13 IV 1942 r., k. 117; *Ibidem*, Sprawozdanie gubernatora Warszawy, 15 VI 1942 r., k. 138.

¹¹³ AAN, Rząd GG, 1150, Sprawozdanie nr 18 wydziału ds. kształtowania cen w rządzie GG dotyczące polityki cenowej, 1 XII 1942 r., k. 56.

¹¹⁴ AAN, RGO Kraków/33, Memorandum RGO do głównego wydziału administracji wewnętrznej w sprawie wolnego rynku żywnościowego, 26 I 1943 r., k. 93.

¹¹⁵ IfZ, Fb 50/1-5, Notatka w aktach kancelarii Rzeszy z 26 II 1943 r. nt. sytuacji w GG, k. 48.

¹¹⁶ AAN, Rząd GG, 1150, Sprawozdanie nr 22 wydziału ds. kształtowania cen w rządzie GG dotyczące polityki cenowej, 1 VI 1943 r., k. 136; *ibidem*, Sprawozdanie nr 20 wydziału ds. kształtowania cen w rządzie GG dotyczące polityki cenowej, 14 XII 1942 r., k. 92.

¹¹⁷ *Ibidem*, Sprawozdanie nr 18 wydziału ds. kształtowania cen w rządzie GG dotyczące polityki cenowej, 1 VIII 1942 r., k. 54.

wydawał się tworzyć decydującą podstawę dla tego projektu. Nadzieje te zostały jednak zniweczone przez znaczny wzrost żądań Rzeszy odnośnie dostaw zbiorów w 1942/43 r. W marcu 1943 r. wydział ds. kształtowania cen stwierdził: „Gdy pół roku temu można było jeszcze założyć, że lepsze zbiory i dużo lepsza ściągальność zapewnią wystarczające zaopatrzenie ludności w żywność i wprowadzą do gospodarki kraju ogólny porządek i spokój, zagwarantują wyższą wydajność przemysłu, ograniczenie czarnego rynku i równoczesny spadek handlu pokątnego, to nadzieja ta z przyczyn, za które rząd GG nie może wziąć odpowiedzialności, nie jest uzasadniona ani teraz, ani w najbliższej przyszłości”¹¹⁸.

Trudna sytuacja zaopatrzeniowa na wiosnę 1943 r. doprowadziła do nienowotowanego dotychczas wzrostu cen na czarnym rynku, a także niepokojów wśród ludności: „Teraz wszyscy widzą, że dalsze obciążenia są nie do udźwignięcia i muszą doprowadzić do upadku prawidłowej administracji krajem. Konieczna jest radykalna zmiana systemu gospodarczego i przede wszystkim lepsze zaopatrzenie ludności we wszelkie niezbędne do życia produkty”¹¹⁹. Nawet gdy we wrześniu 1943 r. administracja cywilna zdecydowała o wyłączeniu dużych grup ludności z oficjalnych przydziałów żywności, aby przeznaczyć istniejące zapasy dla robotników w zakładach zbrojeniowych i członków ich rodzin, nie miało to już żadnego wpływu na sytuację, ponieważ nowe oficjalne racje nie starczyły na nic więcej niż minimalne zaopatrzenie w celu utrzymania zdolności produkcyjnej robotników¹²⁰. Tym samym czarny rynek nie stracił na gospodarczym znaczeniu, jak z rezygnacją stwierdził urząd ds. kształtowania cen¹²¹.

Ogólnie można uznać, że Generalne Gubernatorstwo jest z ekonomicznego punktu widzenia reprezentatywnym przykładem bezsensownej polityki okupacyjnej. Jak pokazałam na wstępie, w grudniu 1939 r. administracja cywilna nie miała możliwości zrealizowania niemieckich celów za pomocą pierwotnej polityki destrukcji. Zamiast tego miejscowe zasoby gospodarcze miały być eksploatowane jak najkorzystniej dla Rzeszy. Zasoby GG były w istocie małe, a coraz drastyczniejszy wyzysk gospodarczy ze strony Rzeszy doprowadził do tego, że niemiecka administracja cywilna w GG stworzyła bardzo niedoskonały system ekonomiczny i pozostawiła po sobie dokładnie to, co Hitler pierwotnie jej nakazał: zgłiszcza.

Podstawowy problem strukturalny polegał na tym, że Rzesza Niemiecka realizowała dwa wykluczające się wzajemnie projekty wyzysku i wykorzystania GG. Z jednej strony polscy robotnicy mieli być deportowani do Rzeszy, a coraz większa ilość produktów rolnych wywieziona z GG, z drugiej usiłowano zwiększyć produkcję przemysłową na miejscu. Do sprzeczności ekonomicznych trzeba dołączyć także takie czynniki polityczne, jak szkodliwe skutki wykluczenia Żydów ze wszystkich obszarów gospodarki, wymordowanie żydowskich robotników, akcje przesiedleńcze oraz terror wobec ludności. Narodowosocjalistyczna ideologia raso-

¹¹⁸ *Ibidem*, Sprawozdanie nr 21 wydziału ds. kształtowania cen w rządzie GG dotyczące polityki cenowej, 1 III 1943 r., k. 108 i n.

¹¹⁹ *Ibidem*, Sprawozdanie nr 22 wydziału ds. kształtowania cen w rządzie GG dotyczące polityki cenowej, 1 VI 1943 r., k. 129.

¹²⁰ AIPN, NTN 306, RGO do Karla Naumanna, 14 IX 1943 r., k. 17–22.

¹²¹ AAN, Rząd GG, 1150, Sprawozdanie nr 23 wydziału ds. kształtowania cen w rządzie GG dotyczące polityki cenowej, 1 IX 1943 r., k. 157.

wa dyktowała lekceważenie podstawowych potrzeb ludności w GG i wytrącała cywilnej administracji z ręki wszelkie argumenty przeciw nierealistycznym żądaniom Rzeszy, ponieważ władze nie mogły wskazywać na własne potrzeby GG¹²².

Jeśli nawet oczekiwania Rzeszy nie zostały nigdy w pełni zaspokojone, to i tak zabierała ona z GG istotną część produktów rolnych i siły roboczej. Odpowiedzialnością za fiasko pełnej realizacji swych żądań autorytety Rzeszy obarczyły Franka, który zawiódł podczas tworzenia porządku gospodarczego. Z pewnością można było także użyć argumentu, że bardziej systematyczna eksploatacja wycisnęłaby jeszcze więcej zasobów z GG na korzyść Rzeszy¹²³. Pozostaje jednak pytanie, jak przy tak przyjętych założeniach można było stworzyć bardziej uporządkowany system wyzysku. W sytuacji różnych nacisków wywieranych w różnych sferach nie było możliwości rządzenia GG, nawet gdyby postępowanie Franka było bardziej zorganizowane i efektywne. Należy raczej przyjąć założenie, że polityka łącząca ucisk, kontrolę i pragmatyczne, nie dbałe tolerowanie czarnego rynku – którą praktykował Frank i jego administracja – była bardziej efektywna niż płynące z ministerstw Rzeszy nierealistyczne żądania totalnej kontroli gospodarki¹²⁴.

Podsumowując, można więc stwierdzić, że dwa różne sposoby postępowania: nieograniczony wyzysk i wykorzystywanie gospodarczych zasobów na miejscu, dały w rezultacie politykę sprzeczności. W połączeniu z celami ideologicznymi, które osłabiały gospodarke, sprawiła ona, że narodowosocjalistyczna polityka gospodarcza w Generalnym Gubernatorstwie okazała się u swych podstaw błędna.

Sonja Schwaneberg (ur. 1973) – obroniła doktorat na Oxford University. Od tego czasu jest naukowym współpracownikiem Niezależnej Komisji Historyków ds. Opracowania Historii Ministerstwa Spraw Zagranicznych w czasie narodowego socjalizmu i RFN.

The Economic Plunder of General Government by the Reich 1939–1945

The article seeks to illuminate the formulation and implementation of Nazi economic policy in the General Government (GG). The GG had initially been envisaged as a reception area for racially undesirable population and as a territory for economic plunder and cheap labour; but these ideas soon proved impossible to implement. In order to establish the GG as an area of low living costs and as a reserve of cheap labour, and to avoid any dependency on food subsidies from the Reich, it was imperative to keep immigration from the incorporated territories within acceptable limits. But for the GG to be able to take in more population, the economy needed to be rationalised.

¹²² J.T. Gross, *Polish Society...*, s. 90 i n.

¹²³ R.J. Overly, *The Economy of the German...*, s. 18 i n.

¹²⁴ Ch. Gerlach, *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik im Weißrussland 1941 bis 1944*, Hamburg 2000, s. 250.

The analyses of the key economic sectors of agriculture, industry and labour show that the structural problem of economic utilisation of the GG was that the Reich authorities were simultaneously pursuing various mutually exclusive exploitation and utilisation projects. At the same time that they demanded increased delivery of agricultural products and Polish labourers, they also aimed to increase industrial and agricultural productivity in the GG and to transfer to the GG industries from territories more vulnerable to air strikes. In addition to these economic contradictions, political factors have to be taken into account, such as the damaging repercussions of resettlement actions and the terror against the population in the GG.

Although the Reich's expectations were never fully met, the Reich still extracted quite a substantial amount of foodstuffs and labour. The Reich authorities blamed the failure to fully meet the Reich's demands for the delivery of agricultural produce and labourers and the anarchic situation in the industrial sector on Frank's failure to create an economic order in the GG. However, while it could certainly be argued that a more systematic exploitation would have allowed even more extraction from the GG for the Reich's purposes, the question remains how a more orderly system of exploitation could have been set up under the existing conditions. The article suggests that the mixture of repression, controls, and pragmatic laissez-faire toleration of the black market accepted by Frank and his GG administrators was more effective than the unrealistic demands for total control of the economy put forward by the Reich ministries.